

Duša a posmrtný život

(Zo Slovenského kresťanského samizdatu č. 5, september 2003)

George Virsik

Na Štedrý večer sa stredoeurópske deti tešia na príchod Ježiška, ktorý s anjelmi prinesie cez otvorené okno stromček, atď. Aj ich rodičia sa tešia — ak sú nábožní a vedia sa povzniesť nad zháňanie a robotenie, ktoré v skomercializovanom svete prinášajú Vianoce. Pravda, oni príchod „Ježiška“ prežívajú dospeljšie, vidia ho v náboženskej a rodinnej tradícii a symbolike vianočných sviatkov. Avšak aj tá naivná radosť detská, aj tá hlbšia radosť dospelých oslavujú to isté, príchod Spasiteľa, aj keď na rôznych úrovniach cháповosti.

Podobne aj na posmrtný život sa môže vedecky podkutejší veriaci tešiť rovnako ako tá najprostejšia babka, aj keď jeho konkrétne predstavy budú na inej úrovni — „menej naivné“ ako u tej babky. V oboch prípadoch však ide o tajomstvo viery — vlastne v tomto prípade skôr nádeje — ktorú obaja prijímajú, aj keď u toho intelektuála bude psychologický aj kognitívny mechanizmus tejto nádeje komplikovanejší a na predstavivosť náročnejší.

Obaja veria, že to, čo nás prežije je naša duša, aj keď si ju asi rôzne predstavujú. Aj historicky si ľudia dušu predstavovali rôzne, podľa toho na akej úrovni bola ich osobná obrazotvornosť a psychologická situovanosť, ale aj podľa predstavivosti danej kultúrou a stupňom vedeckosti, ktorá odpovedala ich dobe. Kresťanstvo pozná zhruba tri *modely* duše:

- *Naivný model*: duša ako *dych*, akási neviditeľná, ale predsa len hmotná substancia V antických jazykoch etymologické korene ‚duše‘ (ale aj ‚ducha‘) znamenajú ‚dych‘. Slová označujúce dušu v sanscrite (*atman*), gréčtine (*psyche*) a latine (*anima*) znamenajú ‚dych‘. Oboje, duša aj duch, v sebe zjednocujú dva, dnes jasnejšie rozlišiteľné (pozri nižšie), pojmy: „životnú silu či energiu“ a „vedomie (seba-vedenie)“. Túto metaforu použil aj autor *Genesis* kde sa píše, že Boh Adamovi „vdýchol dušu“ (presnejšie, „vdýchol do jeho nozdier dych života“, pozri Gen 2,7). Nakoniec nielen našim naivným predkom, ale aj dieťaťu ťažko možno ducha či dušu opísať ináč ako pohyb vzduchu, teda „ničoho“.
- *Dualistický model*: duša ako čistý *duch*, teda substancia nielen neviditeľná, ale aj nehmotná, obývajúca naše hmotné telo a po smrti schopná samostatnej existencie bez tela. Filozoficky ide o dualizmus duša-telo (a všeobecnejšie duch–hmota), ktorého najznámejším hlásateľom bol *René Descartes* a ktorý sa z dnešného hľadiska zdá byť jednostrannosťou. Pravda, pre veriaceho ide o jednostrannosť prijateľnejšiu ako jeho alternatíva, materializmus či naturalizmus, ktorý vidí seba–vedenie redukateľné na biologické pochody.
- *Vedecký model*: duša ako čistá *forma*, ktorá sama nie je žiadnou substanciou, ale formuje naše vedomie, dnes by sme povedali *software* (pričom telo je, samozrejme, ten *hardware* oživovaný *software-om*).¹ Takáto duša nie je schopná samostatnej existencie, podobne ako čistý *software* nie je použiteľný bez *hardware*, alebo inými slovami, počítačový program nie je k ničomu ak nieta počítača, na ktorom ho možno realizovať. V tomto ponímaní posmrtný život neznamená život halej duše poletujúcej niekde v nehmotnom prázdne, ale *vzkriesenie*, to jest znovu-realizácia „programu“ ktorý predstavuje moje „ja“ na inom „počítači“, teda novom „oslávenom tele“, keď toto moje pozemské a nedokonalé telo už nebude k dispozícii. Toto vzkriesené telo však už nemusí byť hmotným v bežnom slova zmysle (pozri poznámku pod čiarou).

Alebo ešte takto: myšlienky, ktoré teraz dávam do tohoto počítača. by boli stratené ak by naraz do neho uderel hrom, neboli by však stratené keby som ich poslal cez internet niekomu inému pred tým ako ten hrom uderel.² Pre náš život je tým udratím hromu smrť a veriaci človek je práve ten, kto je presvedčený, že Boh — pre ktorého moje „ja“ je jedna Jeho „myšlienka“ ktorú písal po niekoľko desaťročí keď mu ako „počítač“, slúžilo moje

¹ Mimochodom, v tejto postupnosti dych --> duch --> *software* možno vidieť analógiu s postupnosťou vysvetľujúcou podstatu materiálneho sveta, totiž (a) model newtonovský kde sa svet skladá z atomov či elementárnejších častíc predstavovaných ako *malé guľôčky*; (b) model kvantový, kde elementárne častice sú síce hmotné, avšak určené svojou (nenázornou) *vlnovou funkciou*; (c) model niektorých súčasných mysliteľov-špekulantov, kde sa podstata hmotného sveta vidí vo veciach ešte abstraktnejších, závislých viac na čisto matematických než na experimentom overiteľných konštrukciách.

² Možno lepšie prirovnanie by bol „program, ktorý teraz píšem“, keďže program viac ako text „beží“ na počítači, čo skôr odpovedá situácii so živou, a ešte viac myšliacou, bytostou.

telo — ešte pred konečným zničením môjho tela pošle túto „myšlienku“, moje „ja“, cez nejaký „nebeský internet“ na oveľa perfektnejší „počítač“ aby sa tam znovu-realizovala. A to bude moje vzkriesenie. Takto nejako si moderný kresťan môže vysvetľovať mechanizmus posmrtného vzkriesenia bez toho aby sa jeho viera dostávala do konfliktu s vedou, čo sa pokúsime ukázať poniže.

Prvý z týchto troch modelov je naivný, detinský a dnes sa ním už netreba zaoberať. Druhé dva sa však akoby dopĺňujú lebo každá svojím spôsobom osvetľuje pojem ľudskej duše, ktorá vo svojej podstate je, pravda, súčasťou *Mystéria* bez ktorého naše náboženstvo by nebolo náboženstvom, ale vedeckou teóriou. To, čo sme tu nazvali vedeckým modelom — ktorý nás tu bude aj najviac zaujímať — je metafora vzatá zo sveta počítačov, pre dnešného človeka veľmi užitočná a zrozumiteľná. Metafora, ktorá však pred generáciou či dvomi nebola ľuďom k dispozícii a preto duša ako nehmotná substancija bola v podstate jediný zrozumiteľný model. Celkom to tak ale nie je, lebo aj vo filozofii boli už od dávna známe dva prístupy k pojmu duša: Pre Aristotela duša bola *formou* tela nerozlučne s ním spojená (preto neschopná samostatne existovať: Aristoteles nemal našu každodennú *software-hardware* skúsenosť). Pre Platona, väčšinu kresťanských teológov prvého tisícročia — ale nakoniec aj pre Tomáša Aquinského a už spomínaného Descarta a mnohých iných — bola duša v podstate tou nehmotnou substanciou dualistického modelu. Nazdávam sa však, že to, čo sme nazvali vedeckým modelom nie je v rozpore ani s aristotelovským ani s descartovským prístupom, preto sme ani klasický dualizmus tu nezamietali, iba nazvali jednostranným.

Skôr než sa pokúsime pozrieť na niektoré vedecké teórie, ktoré sa snažia vysvetliť podstatu života, dovoľm si ešte jednu špekuláciu, ešte jednu interpretáciu duše ako *software* nášho tela. Mnohí autori, nepriamo i klasickí, rozdeľujú hmotný svet do rôznych kategórií podľa stupňa „samo-organizovanosti“, pojem, ktorý sa dnes už používa i bez úvodzoviek v presnejšom vedeckom slova zmysle (pozri nižšie). Na najnižšom stupni je neživý hmotný svet, na druhom stupni je nevedomý živý svet a na treťom seba-vedomé živé bytosti, teda človek. Niekedy sa ešte druhá kategória delí podľa stupňa životných prejavov, od mikróbov až po bezprostredných predchodcov človeka, ktorým sa predsa len prisudzuje určitý stupeň uvedomelosti (v angličtine sa niekedy hovorí o *consciousness*, proti *self-awareness*, ktorá už odpovedá iba človeku³). Toto delenie odpovedá aj darwinovskej teórii vzniku života a človeka, aj keď sú nejasnosti okolo toho, ako došlo k prechodu z jednej kategórie do druhej, vyššej. Nimi sa tu ale zaoberať nebudeme. Všimneme si iba to, že aj nevedomý život aj uvedomý život ľudský, množno v istom zmysle vidieť ako ten *software*, ten program, bežiaci na biologickom (či vyššom) „počítači“ živého jednotlivca (či aj celej skupiny, ako napr. seba-organizované kolóny mravcov). Pravda, ide o *software* na rôznych úrovniach. Lebo moje seba-vedomé „ja“ nie je alternatívou mojej nevedomelej „zvieracej“ prirodzenosti, ale jeho *nadstavbou*. Ten nižší program, ktorý z neživého robí živé bol potrebný pre to aby sa vyšší program, moje „ja“, ktorý z nevedomého života robí seba-vedomý život, mohol realizovať. Niečo ako operačný systém na počítači — napr. WINDOWS, LINUX či Mac OS — je potrebný pre „neživý“ počítač aby sa na ňom mohol realizovať program vyšší, napríklad tento *word processor*, ktorý mi umožňuje vyjadriť svoje myšlienky. Tak si môžem vysvetľovať aj to, že Boh potreboval aj neživý svet, to bol ten počítač, aj živý svet, to je ten operačný systém, aby mohol rozbehnúť program, ktorý tvorí mňa a mnohých iných.

Tieto špekulácie možno podoprieť aj vedeckými, napr. biologickými teóriami, ktoré o duši v náboženskom slova zmysle, ale ani o Bohu, nemusia hovoriť nič. Podstata života je ešte stále záhadou, aj keď už zdá sa nie takou akou bola keď vyšla Schrödingerova podnetná, a dnes už klasická, štúdia.⁴ Vedecky ešte vôbec nevysvetlenou záhadou je však podstata *seba-vedomého*, teda ľudského, života s jeho psychologickými, racionálnymi a vôbec kultúrnymi prejavmi.

Obmedzme sa preto iba na živé *nevedomé* organizmy. To čo my sme tu podávali ako interakciu *hardware-software* odpovedá. tomu, čo napr. *Fritjof Capra* — autor známej aj do slovenčiny preloženej knihy *The Tao of Physics*⁵ — vo svojej knihe *Pradivo života* (*The Web of Life*, Flamingo, 1997) vidí ako dvojicu *substancia* (štruktúra) a *schéma*, (teda forma či šablona, po anglicky *pattern*). Pri štúdiu prvého človek „meria a váži veci“, schémy však nemožno merať alebo vážiť, na ich pochopenie je treba ich zmapovať ako konfiguráciu vzťahov, ako sieť. Smrťou organizmu sa zničí táto schéma nie jej nositeľ, substancija. Aj *Paul Davies* vo svojej pútavej

³ Pozri napr. *E. F. Schumacher*, *A Guide for the Perplexed*, Jonathan Cape Ltd, 1977, str. 26.

⁴ *Erwin Schrödinger*, *What is life?*, CUP 1944.

⁵ *Tao fyziky*, Gardenia, Bratislava 1991

knihe *The Fifth Miracle* ⁶ sa snaží vysvetľovať podstatu života pomocou metafory *software-hardware*.⁷ Neuroológ *Maturana* a biológ *Varela* ⁸, softwareovú stránku živého organizmu nazývajú *autopoiesis* (samo-tvorenie) a živý organizmus si predstavujú ako autopoietickú sieť. Charakteristiku živého organizmus vidia v tom, že sa neustále znovu-vytvára. Capra to takto vysvetľuje:

Kedže všetky zložky autopoietickej siete sú produkované inými zložkami v sieti, celý systém je organizačne uzavretý, aj keď nie je uzavretý čo sa týka toku energie a hmoty. Táto organizačná uzavretosť má za následok, že živý systém je samo-organizovaný v tom zmysle, že jeho poriadok a chovanie nie sú dané vonkajším prostredím, ale si ich tvorí systém sám. Toto však neznamená, že sú od prostredia odizolované. Naopak, sú v interakcii s prostredím skrze neustálu výmenu energie a hmoty. Ale táto interakcia neurčuje ich organizáciu — (živé organizmy) sú samo-organizované. Navyiac, neustále samo-tvorenie v sebe zahŕňa tiež schopnosť vytvárať nové organizmy (*hardware*) a nové schémy (*patterns of behaviour, software*). Toto tvorenie nového, ktoré má za následok rozvoj a evolúciu, je vnútornou vlastnosťou *autopoiesis*.
The Web of Life, str. 163.

Na prvý pohľad sa atribút samo-organizovanosti či dokonca samo-tvorenia musí zdať absurdným: ako sa môže hmota, bez rozumu a vlastnej vôle, sama tvoriť? Neslobodno však zabúdať, že iné vysvetlenie veda nemá; podstatu a zrod života museli aj vedci donedávna prijímať ako jednoduchý fakt nad ktorým sa nepremýšľala. [Pravda, veriaci vždy mal, a stále má, apriornú odpoveď, lebo on nemusel a nemusí vidieť žiadne mystérium v stvorení sveta, pre neho je celé Mystérium — nad ktorým možno špekulovať ktoré však nemožno ignorovať — sústredené vo Stvoriteľovi.] Aj tak ale nezaškodí si uvedomiť, že pred Newtonom aj to, že jablko padá zo stromu na zem považoval každý, aj učený, za samozrejmosť nad ktorou sa nepremýšľala. Akási apriorná sila ktorou sa všetky hmotné telesá k sebe na diaľku priťahujú by asi bola v stredoveku považovaná za absurdnosť. Toto prirovnávanie, pravda, nedokazuje správnosť teórie — vlastne teórií lebo do detailov je tu ešte všeličo nejasné — o samo-organizovanosti živej hmoty, iba nám pripomína, že faktá včera ešte prijímané „zdravým rozumom“ (*common sense*) ako samozrejmosť nad ktorou sa nepremýšľala, môže veda ukázať že predstavovali iba aproximáciu nejakej pravdy oveľa hlbšej. Dnes už vieme, že vo fyzike aj Newtonov objav gravitácie je iba aproximácia oveľa hlbšej a ešte menej názornej pravdy a to isté bude asi platiť i v biológii, ibaže tam nie sme ešte ani len tak ďaleko ako bol s gravitáciou Newton.

Vráťme sa k našim špekuláciám o človeku, jeho duši a zmŕtvychvstaní. Vravíme špekulácie, keďže ako sme už spomenuli, vedecké teórie, ktoré by len trochu podobne vierohodne vysvetľovali uvedomelý ľudský život — ako to robí napr. teória o *autopoiesis* pre život neuviedomelý — (ešte?) neexistujú, hoci rôzne pokusy tiež existujú. Uspokojme sa iba s tým, že tu pôjde asi tiež o „samo-tvorenie“ ibaže na oveľa vyššej úrovni, čomu by teologicky mala odpovedať božská *kenosis* o ktorej hovorí fyzik-teológ Polkinghorne ⁹.

Pozrime sa na možné interpretácie učenia o nebe, pekle a očistci. Zopakujem však, že tu ide čiste o moje špekulácie či pokusy ako zrovnáť svoju vieru s tým čo viem — resp. si myslím že viem — z vedy. Hlavným problémom je tu pojem *času*. Na prvý pohľad by sa zdalo, že to bolo vyriešené Einsteinom, ktorý vidí časopriestor ako niečo pracovne dané a čas iba ako jednu súradnicu do istej miery závislú na pozorovateľovi. Teóriu relativity vysvetľovať nebudeme, spokojme sa iba s tým, že pre fyzika čas je niečo s čím vie pracovať. Pre biológa je to ešte menej problematické, jeho ani nenapadne, aby živú bytosť študoval v rôzne navzájom sa pohybujúcich súradných sústavách! Také jednoduché to ale nie je ak sa dáme do ontologických špekulácií: Boha stojaceho mimo čas (a priestor) si možno ľahko predstaviť ako niečo tiež apriori dané, horšie však už jeho stvoriteľský akt, ktorý mi len vtedy dáva zmysel ak sú mysliteľné dva stavy: existencia a ne-existencia stvoreného sveta (ináč by aj stvorený svet bol a priori daný). To si však viem predstaviť iba tak, že stvorený svet raz nebol a potom už bol. Toto „potom“ však dáva zmysel iba vo vzťahu k časovým okamžikom. Preto niektorí myslitelia okrem času fyzikálneho (a psychologického) hovoria o akomsi ontologickom čase, ktorému podlieha,

⁶ Český preklad, *Pátý zážrak; pátrání po původu života*, Columbus 2001

⁷ Zaujímavé je, že nielen Schrödinger, autor už spomínanej klasickej práce, ale aj Capra a Davies sú fyzici, nie biológovia. Pravda, ich tu spomínané knihy nie sú odborné práce, ale nie sú ani popularizujúce v lacnom slova zmysle. Nejednoduchú tému prezentujú veľmi zrozumiteľne aj pre neodborníka, ktorý spadá do kategórie — ako sa to pekne po slovensky povie — náročnejšieho čitateľa. Ja si tu nemôžem odpustiť poznámku, že možno preto sa vedľa jasnejšie vyjadrovať lebo majú bližšie k matematike, ktorá — stále viac sa to tak zdá — má kľúč k záhadám nielen fyziky a kozmológie, ale aj biológie a genetiky (teória komplexity a samo-organizácie). Poznamenajme ešte, že ani Capra ani Davies nie sú veriaci v klasickej kresťanskom slova zmysle, hoci ich iste nemožno označiť za ateistov. To ale je už iná téma.

⁸ *Maturana Humberto and Francisco Varela, Autopoiesis and Cognition*, D. Reidel 1980

⁹ pozri ‚Avery Dulles a John Polkinghorne‘ na tejto webovej stránke.

v ktorom existuje, i Boh. Tak ďaleko ale nepôjdeme. Išlo iba o to, že Boh mimo čas *existujúci* je ľahko mysliteľný, ale Boh mimo čas *konajúci* (napr. keď mňa vzkriesi) už nie je tak ľahko predstaviteľný.

Čo sa týka posmrtného života, je možno paradoxné, že vo svetle súčasných vedeckých poznatkov, najľahšie je vysvetliteľný pobyt v očistci. Ide o to, že ako dnes vieme, priebeh času závisí nielen na rýchlosti akou sa pozorovateľ voči meraným udalostiam pohybuje (to je teória relativity, teda fyzika), ale aj na subjektívnom prežívaní času (to je biológia či psychológia). Je známe, že sen, ktorý je prežívaný ako dlhotrvajúci dej, v skutočnosti trvá len pár sekúnd. Ostatne, táto relatívnosť časových škál sa objavuje i vo fyzike, v kozmológii: Nevieme síce, čo sa stalo za prvú desať-na-mínus-štyridsať-tri sekundy po Veľkom tresku (*Big Bang*), ale vieme, že sa veľa prihodilo za oveľa dlhší okamžik, za nasledujúcu desať-na-mínus-tridsať-tri sekundy! Tento „dlhší okamžik“ je však aj tak natoľko kratučký, že keby sme ho rozťahli na jednu sekundu, tak by sekunda musela trvať dlhšie ako bilión razy doba uplynutá od Veľkého tresku do dnešného dňa! Všeličo sa teda môže odohrať v ľudskom mozgu počas „okamžiku smrti“ ktorý umierajúcemu môže pripadať ako veľmi dlhá doba. Preto aj tých „300 dní odpustkov“, za ktoré sa modlili naše staré mamy, neboli tak absurdné, podobne ako stvorenie sveta za sedem dní nie je absurdnosťou ak sa vezme do úvahy správne časové merítko.

O nebi špekulovať netreba, ide o existenciu po zmŕtvychvstaní v „oslávenom tele“ ku ktorému by malo patriť i isté prežívanie času, ináč si totiž svoju existenciu človek nevie predstaviť. Pravda, ak príjmem, že Boh stvoril aj čas (napr. pri Veľkom tresku), presnejšie časopriestor nášho vesmíru, tak aj toto „oslávené telo“ by malo existovať v akomsi „časopriestore“. Oboje v uvodzovkách lebo pôjde o nový *hardware*, celkom iný ako hmotné telo v časopriestore ako ho teraz poznáme. Opakujem do tretice, že toto sú čiste osobné špekulácie, ktoré nie sú v rozpore s dnešnými poznatkami vedy, ale samozrejme ani z nich nevyplývajú. Lebo ak by z nich boli odvoditeľné už by neišlo o vieru, a posmrtný život by sa už nenazýval spasením.

A čo ten, kto nie je spasený? Myslím, že v Písme je dost' odkazov aj na večné zatratenie, ale aj o vyzdvihnutí „Syna človeka, aby každý kto v neho uverí dosiahol život večný.“ (Ján 3:15). Toto si môžem vysvetľovať aj tak, že ten kto neverí v život večný, vo vzkriesnie, tomu aj bude vyhovené, smrťou jeho existencia končí. Zánikom *hardware*, teda jeho tela, zaniká aj jeho duša, teda *software*, ako keď rozbijem tento počítač bez toho aby som najprv svoje myšlienky, program, atď., ktoré v ňom „žijú“ poslal cez internet niekam inam. Znamená to teda, že treba interpretovať Písmo tak, že večné zatratenie je to isté ako neexistencia mimo tento život? Voči „dobromyseľnému“ ateistovi je to asi aj najspravodlivejšie, nakoniec dostáva to, čo si prial. Lenže ak večné zatratenie znamená iba neexistenciu, je to spravodlivé aj v prípade Hitlera, Stalina atď.? Z ľudského pohľadu iste nie, ale nakoniec nie naše stanovisko je tu určujúce a mne osobne sa akosi ešte menej pozdáva interpretácia Boha ako pomstiteľa, ktorý nechá obeť trpieť „do nekonečna“.

Prijateľnejší sa mi zdá obraz Boha, ktorý stvoril svet aby mal človeka na svoj obraz. V kresťanskom poňatí tu ide o človeka ako *individuum* — nie ľudstvo, ako by sa zdalo z rôznych teilhardovských interpretácií — keďže Ježiš sa prihováral a sľuboval spasenie *jednotlivcom* a nie národom či celému ľudstvu. Toto nie je v rozpore ani s rôznymi verziami *antropického princípu*, podľa ktorého aj prírodovedci uvažujú o tom, že (samo)-účelom vesmíru je vznik inteligentnej bytosti, teda človeka, hoci tu zasa skôr v teilhardovskom, pomnožnom slova zmysle. Keďže z nás Boh nechcel mať automaty, dal nám možnosť aby sme sa sami tvorili, kde pod tým „nás“ treba rozumieť celý hmotný svet, neživý aj živý. Tento proces samotvorenia však vytvára aj „výrobný odpad“ a má aj nepodarky. Možno to vidieť ako akýsi *hyper-darwinovský strom stvorenia* kde na vrchole stojí *spasený* človek a slepé výhonky patria nielen nižším a nevedomelým organizmom, ale aj uvedomelým, teda ľudským bytostiam, ktoré v procese Polkinghornom spomínanej božskej *kenosis* skončili ako nepodarky, ako jedinci, ktorých *software* Boh nezachoval po zániku *hardware*. Či už preto, že si to sami nepriali, či pre iné dôvody. V tomto modeli je, pravda, očistec „samo-korektúrou“ v poslednej chvíli.

Ak teda vedci uvažujú o tom, že samo-účelom vesmíru je človek, potom o to skôr môže veriaci — vedec či nevedec — veriť, že samo-účelom celého stvorenia je spasený človek. Aj človek inteligentne na úrovni oveľa nižšej či oveľa vyššej ako my, lebo dôraz nie je tu na inteligencii, ale na spasení. A kresťan vie, čo to znamená byť spaseným. Aj to, že to na inteligentnej úrovni — jednotlivca, či celej generácie — nezávisí.